



ΜΕΛΕΤΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ



Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΝ¹

IV

Οἱ λοιποὶ, ὡς ἦν ἐπόμενον, ὑπῆρξαν ἐπιφυλακτικώτεροι. Συζητοῦσι, τί πρέπει νὰ πιστευθῇ ἐκ τῶν θαυμάτων τούτων καὶ ἂν πρέπει νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν σπουδαίως αἱ διαβεβαιώσεις τοῦ Κωνσταντίνου, καὶ ὅταν ἀκόμη τὰς ὑποστηρίξῃ δι' ὀρκων. Εἶναι ζήτημα λίαν ἄθρόν, τοῦ ὁποίου ἡ λύσις ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ιδέας ἣν περὶ αὐτοῦ σχηματίζει τις.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι ἐκ τῶν ἀδιαγνώστων ἐκείνων χαρακτήρων τῶν ὁποίων δὲν δύναται τις νὰ μαντεύσῃ τὰ μυστήρια. Ὡμίλει πολὺ ἡγάπα νὰ γράφῃ, φαίνεται δὲ ὅτι ἐκ τῶν νόμων τῶν ὁμιλιῶν τῶν ἐπιστολῶν θὰ ἠδύνατό τις νὰ διακρίνῃ εὐκόλως τὰς κυριωτέρας γραμμάς τοῦ χαρακτῆρός του. Δυστυχῶς, ὅσάκις πρόκειται περὶ μεγάλων προσώπων, ἅτινα προΐστανται ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ ὧν προσπαθοῦμεν νὰ μελετήσωμεν τὸν βίον καὶ νὰ ἐννοήσωμεν τὴν διαγωγὴν, δυσκολευόμεθα ν' ἀρκεσθῶμεν εἰς τὰς φυσικωτέρας ἐξηγήσεις. Ἐπειδὴ ἔχουσι φήμην ἐκτάκτων ἀνδρῶν, δὲν θέλομεν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἐνήργησαν ὡς πᾶς τις. Ζητοῦμεν κεκρυμμένους λόγους εἰς τὰς ἀπλουστερας πράξεις των· ἀποδίδομεν εἰς αὐτοὺς πανουργίας, συνδυασμούς, δολιότητας, τὰς ὁποίας δὲν ἐσκέφθησαν. Τοῦτο συνέβη καὶ εἰς τὸν Κωνσταντῖνον· εἴμεθα τόσον πεπεισμένοι ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ὁ ἐπιτήδειος οὗτος πολιτικὸς ἠθέλησε ν' ἀπατήσῃ ἡμᾶς, ὥστε βλέποντες αὐτὸν ἐνησχολημένον μετὰ ζήλου εἰς τὰ θρησκευτικὰ πράγματα καὶ ὁμολογοῦντα ὅτι εἶναι εἰλικρινὴς πιστὸς, ὑποθέτομεν πάραυτα ὅτι ἦτο ἀδιάφορος, σκεπτικιστής, ὅστις κατὰ βάθος περιεφρόνει πᾶσαν λατρείαν καὶ προυτίμα

¹ Ἴδε σελ. 569.

ἐκείνην ἐξ ἧς ἐπίστευεν ὅτι θὰ ὠφεληθῇ περισσότερο. Ὁ Burckhardt θεωρεῖ ὅλως γελοῖον τὸ νὰ συζητῇ τις περὶ τῆς ἀληθοῦς πίστεως φιλοδόξου, «ὥς νὰ ἦτο δυνατόν νὰ σημαίνει τι ἡ θρησκεία διὰ καρδίαν καταβιβρωσκομένην ὑπὸ τῆς δίψης τοῦ βασιλεύειν¹ !» καὶ παραβάλλει τὸν Κωνσταντῖνον γινόμενον χριστιανὸν πρὸς τὸν πρῶτον ὑπατον (Ναπολέοντα τὸν Α') ὅταν ὑπογράφῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴν συνθήκην (Concordat). Οὐδέτερος ἦτο βεβαίως θρησκομανής, μεριμνῶν περὶ τῶν οὐρανίων συμφερόντων· ἀμφοτέροι ἐσκέπτοντο περὶ τῆς ἐξουσίας ἢ τῆς δόξης των. Τοιαύτη εἶναι ἐν γένει ἡ γνώμη ἣν περὶ τοῦ Κωνσταντίνου ἔχουσι σήμερον. Ἐκτὸς ιστοριογράφων τινῶν εὐνοϊκωτέρων αὐτῷ, οἵτινες ἀποδίδουσι τὴν ἀδιαφορίαν του εἰς ὑψηλότερα αἰτία. Μήπως, λέγουσιν, ἦτο ἐκ τῶν σοφῶν ἐκείνων, ἐξ ὧν ὑπῆρχον τότε ὀλίγοι, οἵτινες ὑψοῦντο ὑπὲρ τὰς λατρείας πάσας, οἵτινες δὲν ἔβλεπον σπουδαίαν διαφορὰν τοῦ Διὸς ἀπὸ τοῦ Ἰεχωβά, τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπὸ τοῦ Ἰησοῦ, καὶ ἠρέσκοντο νὰ τοὺς συγχέωσιν ὑπὸ τὸ ἀόριστον καὶ ἀρμόδιον ὄνομα *divinitas* (θεότης), τὸ ὅποιον οὐδεμίαν δοξασίαν πληγώνει καὶ δύναται πάσας νὰ ικανοποιήσῃ; Ἄν οὕτως ἔχῃ, δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἐξώμασε, δηλαδή ὅτι μετέβη ἀπὸ μιᾶς θρησκείας εἰς ἄλλην, ἐπειδὴ κατὰ βάθος ὅλαι αἱ θρησκεῖαι τῷ ἐφαίνοντο ὅμοιαι. Ἐξῆλθε μόνον τῶν στενῶν ὁρίων μιᾶς λατρείας, ἵνα εὕρῃ τύπον εὐρύτερον, τὸν ὅποιον νὰ δύνανται ὅλαι αἱ λατρεῖαι νὰ παραδεχθῶσι χωρὶς νὰ διακινδυνεύσωσι· ὠνειροπόλησε, λέγει ὁ V. Duruy, προσέγγισιν τῶν ψυχῶν ἥτις, εἰς ἣν κατὰστασιν εὕρισκετο ἡ αὐτοκρατορία του, θὰ ἦτο ἀξία εὐχῆς. «Ἴσως ἠθέλησε νὰ ἐνώσῃ τοὺς λαοὺς του ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν θρησκείαν, τῆς ὁποίας αἱ τύποι μόνον νὰ μεταβληθῶσι, καὶ τῆς ὁποίας ἡ βάσις θὰ ἦτο ἡ λατρεία τοῦ μόνου Θεοῦ».

Ἰδού, πολὺ φοβοῦμαι, εἰς φανταστικὸς Κωνσταντῖνος, οὐδόλως ὁμοιάζων μὲ τὸν τῆς ιστορίας. Τοιοῦτον δὲν τὸν περιγράφουσιν οἱ σύγχρονοι· εἰς τε τὰ γραφόμενά του, ὥς καὶ εἰς τὰς πράξεις του, ἐμφανίζεται ἡμῖν ὑπὸ λίαν διάφορα χαρακτηριστικά. Ἄς ἔχωμεν τὸ θάρρος, ἐν τῇ εἰκόνι ἣν περὶ αὐτοῦ σχηματίζωμεν, νὰ μὴ ζητῶμεν πολλὴν πανουργίαν καὶ νεωτερισμόν. Ἄς ἀποσπασθῶμεν πασῶν τῶν ἐπαγωγῶν εἰκόνων αἰτινας χαράσσονται συμφῶνως μὲ τὰς ἡμετέρας ιδέας ἢ προλήψεις, καὶ αἰτινας

¹ Ἴδε τὴν ἀξιόλογον μονογραφίαν τοῦ Burckhardt, ἣτις ἐπιγράφεται: *Die Zeit Constantins*, καὶ τὸν τελευταῖον τόμον τῆς Ῥωμαϊκῆς ιστορίας τοῦ V. Duruy, ὅστις ἐν γένει ἠκολούθησε τὰς ιδέας τοῦ Burckhardt.

τὸν καθιστῶσι πρόσωπον τῶν χρόνων ἡμῶν· ἄς τὸν τοποθετήσωμεν αὖθις εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ καὶ τῆς ἐποχῆς του. Ἦτο ἀνὴρ μὲ κρίσιν, ὅστις, ἐλθὼν κατόπιν αἰματηροῦ καὶ ἀνωφελοῦς διωγμοῦ, κατενόησεν ὅτι, ἀφοῦ ἦτο ἀδύνατον νὰ καταργήσῃ βιαίως τὰς θρησκείας, ἔδει νὰ εὑρῇ τρόπον νὰ τὰς ὑποχρεώσῃ νὰ συζήσωσιν. Ἐδημοσίευσεν τὸ ἀρχαιότερον διάταγμα ἀνεξιθρησκείας τὸ ὁποῖον ἐγνώρισεν ἡ ἱστορία· πρῶτος εἶπεν ἐν νομοθετικῷ ἐγγράφῳ, «ὅτι ἡ θρησκεία δὲν πρέπει νὰ ἐπιβάλληται, καὶ ὅτι πάντες πρέπει νὰ μένωσιν ἀπολύτως ἐλεύθεροι εἰς τὴν ἐξάσκησιν ἐκείνης ἣν προτιμῶσι!» Τοῦτο εἶναι μεγάλη τιμὴ διὰ τὴν μνήμην του. Ὁμολογῶ δὲ ὅτι θὰ μοι ἤρεσκεν ὀλιγώτερον, ἂν κατώρθουν ν' ἀποδείξωσιν ὅτι ἦτο μόνον σκεπτικιστής· διότι εἶναι πολὺ εὐκόλον ν' ἀνέχῃται τις ὅλας τὰς δοξασίας, ὅταν οὐδεμίαν πρεσβεύῃ ὁ ἴδιος! Φρονῶ ἀπ' ἐναντίας ὅτι ἦτο πιστός. Ἀδυνατῶ νὰ συμφωνήσω μετὰ τοῦ V. Duruy, ὅστις ὑποθέτει ὅτι ἡ θρησκεία του περιορίζετο «εἰς θεῖσμον εὐπρεπῆ καὶ ἡσύχον». Μετὰς διαθέσεις τοῦ πνεύματος ἄς τὰ γραφόμενά του τὸν δεικνύουσιν ἔχοντα, δὲν θὰ τῷ ἔρκει νὰ πιστεύῃ εἰς ἓνα Θεὸν συγκεχυμένον καὶ μειμακρυσμένον, εἰς τὸν ὁποῖον τὸ μεγαλεῖον ἀπαγορεύει νὰ ἀναμιγνύηται πολὺ εἰς τὰ ἀνθρώπινα πράγματα. Εἶχεν ιδέας πολὺ διαφόρους. Γράφων πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν εἰς τὸν χριστιανισμὸν προσέλευσίν του, ὁμολόγει ὅτι κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας του εἶχεν ἐνίοτε φανῇ ἄδικος, «ἐπειδὴ ἐνόμιζεν ὅτι τὰ μυστικά τῆς ψυχῆς του διέφευγον τὰ βλέμματα τοῦ Θεοῦ». Προδῆλως εἶχε θεραπευθῇ ἀπὸ τῆς πλάνης ταύτης ὅτε ὠμίλει οὕτω. Ἐθεώρει τότε ἑαυτὸν ὑπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς θεότητος ζώσης καὶ παρούσης, τὴν ὁποίαν ἠσθάνετο πάντοτε παρ' αὐτῷ, ἠθέλε νὰ εὐαρεστῇ εἰς αὐτήν, ἐφοβεῖτο μὴ τὴν δυσαρεστήσῃ, καὶ ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐνόμιζεν ἑαυτὸν τὸ ἀντικείμενον τῆς ἰδιαιτέρας αὐτῆς εὐνοίας. Τοιαῦτα δὲν εἶναι τὰ αἰσθήματα θεῖστοῦ «εὐπρεποῦς καὶ ἡσύχου», ἀλλὰ πραγματικοῦ θρησκομανοῦς. Προσθέτω μάλιστα ὅτι ὁ θρησκομανὴς οὗτος εἶναι πλειστάκις δεισιδαίμων. Ἀνώτερος τῶν συγχρόνων του ὡς πρὸς τινὰ πράγματα μόνον, ὑφίστατο συνήθως τὰς προλήψεις καὶ τὰς ἀδυναμίας αὐτῶν. Ἡ σκληρότης μεθ' ἧς ἐτιμώρησε τὴν θυοσκοπίαν καὶ τὴν μαγείαν ἀποδεικνύει ὅτι τὰς ἐφοβεῖτο μεγάλως. Ἐπίστευε τὰς γοητείας καὶ τὰς μαγανείας. Ὅτε ἐπέβαλεν αὐστηροτάτας ποινὰς εἰς τοὺς κατηγορουμένους ὅτι ἔρριπτον μαγικά ἢ ὅτι διένεμον ἐρωτικά φίλτρα, ἐφρόντισε πολὺ νὰ ἐξαιρέσῃ ἐκείνους οἵτινες μεταχειρίζονται τὰς μαγείας ἵν' ἀποδώσωσι τὴν ὑγίαν εἰς ἀσθενεῖς καὶ ἀπομακρύνωσι τὰς βρογχὰς ἢ τὴν

χάλαζαν· τοὺς ἐθεώρει ἀναμφιβόλως εὐεργέτας τῆς ἀνθρωπότητος. Κατὰ τὸ 321, ἐννέα ἔτη μετὰ τὴν ἥτταν τοῦ Μαξεντίου, διέταξε διὰ νόμου, ἅμα ἐπιπτε κεραυνὸς ἐπὶ δημοσίου οἰκοδομήματος νὰ προσκαλῇται ὁ θυροσκόπος, τοῦτον δὲ νὰ συμβουλευώνται κατὰ τὰ ἀρχαῖα ἔθιμα καὶ νὰ φέρωσι τὴν ἀπόκρισίν του εἰς τὸν αὐτοκράτορα. Ὁ νόμος οὗτος ἐκπλήττει λίαν τὸν Βαρόνιον, ὅστις ἀδυνατεῖ νὰ τὸν ἐξηγήτῃ ἄλλως ἢ ὑποθέτων ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἔπαυσεν αἰφνης νὰ εἶναι χριστιανὸς καὶ ὅτι ἐπέστρεψεν εἰς τὴν ἀρχαίαν του θρησκείαν. Βεβαίως ὁ Βαρόνιος ἀπατᾶται. Ὁ Κωνσταντῖνος οὐδέποτε ἐγένετο αὐθις εἰδωλολάτρης· τοῦτο δὲ δύναται νὰ βεβαιωθῇ· χριστιανὸς ὅμως ἢ μὴ χριστιανὸς ἔμεινε πάντοτε δεισιδαίμων.

Μοι φαίνεται ἄλλως, κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Burckhardt καὶ τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐννοεῖ τὸν χαρακτῆρα τοῦ Κωνσταντίνου, καθίσταται δυσκολώτατον νὰ ἐννοήσωμεν τὴν εἰς τὸν χριστιανισμόν πρσέλευσίν του. Ἄς παραδεχθῶμεν πράγματι ὅτι ἡ εἰκὼν ἣν περὶ αὐτοῦ χαράττουσι τῷ ὁμοιάζει, καὶ ἴδωμεν ποῖα θέλουσιν εἶσθαι τὰ ἐπακόλουθα. Εἶναι φανερόν, ὅτι ἂν πράγματι ἦτο πολιτικὸς ἀνὴρ, δηλ. ἀδιάφορος, τότε δὲν δυνάμεθα πλέον νὰ πιστεύσωμεν τὴν διήγησιν τοῦ Λακταντίου καὶ τοῦ Εὐσεβίου. Ἄνθρωπος πολιτικὸς δὲν ἐκτιμᾷ μίαν θρησκείαν εἰμὴ καθ' ὅσον δύναται νὰ φανῇ πρὸς αὐτὸν χρήσιμος· ὁ πολιτικὸς δὲν ἀλλάσσει θρήσκευμα εἰμὴ ἐπειδὴ ὑποθέτει ὅτι ἡ ἀλλαγὴ αὕτη θὰ εἶναι ὠφελίμος εἰς τὰς ὑποθέσεις του. Ὅθεν ἂς μὴ πιστεύωμεν ὅτι ἡ ἐξωμοσία τοῦ Κωνσταντίνου ἀπεφασίσθη δι' ἐσωτερικῶν φωνῶν ἢ ὀπτασιῶν θαυμασίων· δὲν δύναται νὰ εἶναι ἡ ἀποτέλεσμα ὑπολογισμοῦ· ἠθέλησε νὰ ἐλκύσῃ πρὸς ἑαυτὸν ἰσχυρὰν φατρίαν· ἔπραξε μόνον ὅ,τι εἶχε συμφέρον νὰ πράξῃ.

Ἐνταῦθα ὅμως τίθεται λίαν περίπλοκον ζήτημα. Ποῖον ἄρα γε συμφέρον εἶχεν ὁ Κωνσταντῖνος γινόμενος χριστιανὸς κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην; Τοῦτο εἶναι λίαν δύσκολον ν' ἀνακαλύψωμεν. Οἱ χριστιανοὶ ἐξήρχοντο τρομερᾶς κρίσεως, ἀφ' ἧς μόλις εἶχον λάβει καιρὸν νὰ συνέλθωσιν. Ἀναμφιβόλως ἡ γενναία ἀντίστασις ἣν εἶχον ἀντιτάξει κατὰ τοῦ διωγμοῦ τοὺς εἶχεν ὑψώσει ἐν τῇ κοινῇ γνώμῃ. Ἔδει νὰ αἰσθάνωνται θαυμασμόν τινα πρὸς ἀνθρώπους καθ' ὧν εἶχον συντριβῇ οἱ ἀγῶνες τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐν τούτοις ἦσαν ἀκόμη πολὺ ἀνήσυχτοι, πολὺ δύσπιστοι πρὸς τὸ μέλλον, πολὺ φροντίζοντες μὴ κινδυνεύσωσιν, ὥστε δὲν ἐδύναντό τις νὰ πιστεύσῃ ὅτι θὰ ἐρρίπτοντο προθύμως εἰς ἀβεβαίους τύχας. Ἄλλως οὐδέποτε εἶχον ἐνασχοληθῇ εἰς τὰ πολιτικά, ὥστε δὲν ἡδύ-

νατό τις νὰ γνωρίζῃ τὴν ὡς πρὸς τοῦτο ἱκανότητά των καὶ ἂν θὰ ἦσαν εἰς μνηστῆρα τοῦ θρόνου στήριγμα σταθερόν, ἄμεσον. Ῥιπτόμενός τις εἰς τοὺς κόλπους των, θὰ ἦτο ὡς νὰ ἐδοκίμαζε τὸ ἄγνωστον. Ἦτο λοιπὸν εὐνοϊκὴ ἡ στιγμή νὰ διατρέξῃ τοιοῦτον κίνδυνον, κατὰ τὴν παραμονὴν μάχης, ὑπὸ τὰς ὀψεις τοῦ ἐχθροῦ; Διὰ πνεῦμα πρακτικὸν καὶ ἀναλογιζόμενον τὰς περιστάσεις, ὡς παριστῶσιν ἡμῖν τὸν Κωνσταντῖνον, ἡ δύναμις μερίδος τινὸς μετρεῖται ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στρατιωτῶν οὗς δύναται νὰ παράσχῃ. Εἶναι δὲ ἀδύνατον νὰ γνωρίζωμεν μετὰ βεβαιότητος, ποῖος ἀκριβῶς ἦτο τότε ὁ ἀριθμὸς τῶν χριστιανῶν. Θὰ ἦσαν βεβαίως πολυάριθμοι, ἀφοῦ διατείνεται ἐν τινι διατάγματι ὁ Μαξιμῖνος, ὅτι ὁ Διακλητιανὸς παρεκινήθη νὰ τοὺς καταδιώξῃ, «ἐπειδὴ ἐβλεπεν ὅτι σχεδὸν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐγκατελείμπανον τὴν λατρείαν τῶν θεῶν, ἵνα ἐγκολπωθῶσι τὴν νέαν αἵρεσιν». Ἐν τσούτῳ φρονοῦσιν ἐκ συμφώνου ὅτι οἱ ἐθνικοὶ ἦσαν ἐτι πολυαριθμότεροι¹. Εἶχον ὑπὲρ αὐτῶν ὑπέρογκον πλῆθος τῶν ἀδιαφόρων, οἵτινες οὐδεμίαν ἔχοντες ἀφ' ἑαυτῶν πίστιν, εὐρίσκουσι πρέπον νὰ τηρῶσιν ἐκείνην ἐν ᾗ ἐγεννήθησαν καὶ τὴν ὁποίαν πρεσβεύουσιν ἡ πολιτεία καὶ ὁ ἡγεμὼν. Ὅθεν οἱ χριστιανοὶ εἶχον τὴν μειονότητα ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ· κηρυττόμενος δὲ τις φανερώς ὑπὲρ αὐτῶν, διέτρεχε τὸν κίνδυνον νὰ στραφῇ ἡ πλειονότης κατ' αὐτοῦ. Δι' ἀθέβαιον κέρδος ἐξετίθετο εἰς βέβαιον κίνδυνον. Πῶς λοιπὸν τοιοῦτος ἐμφρὼν πολιτικὸς διέτρεξεν ἐκουσίως τὸν κίνδυνον τοῦτον, εἰς στιγμήν ἐκ τῶν κρίσιμων ἐκείνων καθ' ἃς, ἐκ τοῦ φόβου δυσαρέστων περιπλοκῶν, ἐξοικονομεῖ τις συνήθως τοὺς πάντας; Ποῖον ἄρ' αὖτε συμφέρον εὕρισκεν ὑποκινῶν τὰ μέσα τῆς ἐθνικῆς μερίδος, ἥτις ἦτο κατὰ πολὺ ἰσχυροτέρα, καὶ δὴ ἀπέναντι τῆς Ῥώμης ἥτις εἶχε πάντοτε θεωρηθῇ προμαχὼν τῆς εἰδωλολατρείας;

Ἄν δὲν ἤλαξε θρησκείαν ἀπὸ συμφέρον, κατ' ἀνάγκην τὸ ἐπραξεν ἐκ πεποιθήσεως. Ἰδοὺ λοιπὸν ἡμεῖς ἐπιστρέφοντες διὰ τῆς φορᾶς τῶν πραγμάτων εἰς τὴν διήγησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων· ἀφοῦ δὲν ἀπεδείχθη ὅτι ἡ προσέλευσις τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὸν χριστιανισμόν ὑπῆρξε πολιτικὸν στρατήγημα, δὲν ἔχομεν πλέον λόγον νὰ ἀπορρίπτωμεν τὴν διήγησιν ταύτην ἀνεξετάστως. Εἶναι προτιμότερον νὰ

¹ Ὁ Beugnot ἐν τῇ *Ἱστορίᾳ τῆς καταστροφῆς τῆς εἰδωλολατρείας ἐν τῇ Λύσει*, βεβαίως ὅτι οἱ εἰδωλολάτραι κατὰ τὴν ἀνάβασιν τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὸν θρόνον ἀπετέλουν τὰ δεκαεννέα εἰκοστὰ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας.

προσπαθήσωμεν ὅπως τὴν ἐννοήσωμεν καὶ τὴν ἐξηγήσωμεν, νὰ ἴδωμεν τί ἐξ αὐτῆς δυνάμεθα νὰ ἀποδεχθῶμεν μετὰ πιθανότητος, καὶ εἰ δυνατόν ν' ἀπαλλάξωμεν τὴν ἀλήθειαν τῶν κοσμημάτων δι' ὧν τὴν ἐκάλυψαν.

Ἡ διήγησις τοῦ Εὐσεβίου μελετωμένη ἐπισταμένως, δεικνύει ἡμῖν δύο φάσεις διακεκριμένas ἐν τῇ ἐξωμοσίᾳ τοῦ Κωνσταντίνου. Πρῶτον μὲν φέρεται πρὸς τὸν χριστιανισμόν ὑπὸ τοῦ αἰσθήματος τοῦ κινδύνου ὃν διατρέχει προσβάλλων τὸν Μαξέντιον καὶ τῶν σκέψεων ἃς ἔχει περὶ τῆς εὐδαιμονίας ἧς ἀπέλαυσαν οἱ εὐνοήσαντες τοὺς χριστιανοὺς ἡγεμόνες· ἔπειτα στερεοῦται εἰς τὴν ιδέαν τοῦ δι' ὀνείρου καὶ θαυμασίας ὀπτασίας. Ἄς ἀρχίσωμεν ἐξετάζοντες τὸ πρῶτον μέρος, ὅπερ κατ' ἐμὲ δὲν δύναται νὰ δώσῃ ἀφορμὴν εἰς σπουδαίαν ἀντιλογίαν.

Φαντάζεται τις εὐκόλως, εἰς ποίαν ψυχικὴν διάθεσιν θὰ εὕρισκετο ὁ Κωνσταντῖνος καθ' ἣν στιγμὴν διηυθύνετο κατὰ τῆς Ῥώμης καὶ ἔμελλε νὰ συγκροτηθῇ ἡ μάχη, ἐκ τῆς ἐκβάσεως τῆς ὁποίας ἐξηρτᾶτο ἡ τύχη του. Ἔως τότε εἶχε πολεμήσει μόνον κατὰ βαρβάρων, πρῶτην δὲ φορὰν ἔμελλε νὰ συγκρουσθῇ πρὸς Ῥωμαίους. Ὁ στρατὸς τοῦ Μαξεντίου ἦτο πολυάριθμος καὶ ἀνδρείος. Συνίστατο ἐκ πραιτωριανῶν, στρατιωτῶν λογάδων, οἵτινες ἀπετέλουν τὴν φρουρὰν τῆς Ῥώμης, καὶ ἀρίστων στρατευμάτων, ἃτινα εἶχεν ἀγάγει ἐξ Ἀφρικῆς. Εἶχε νικήσει δύο αὐτοκράτορας καὶ ἀποκρούσει ὅλας τὰς γενομένας ἀποπείρας πρὸς εἰσβολὴν εἰς Ἰταλίαν. Φυσικῶς τῷ λόγῳ λοιπὸν ὁ Κωνσταντῖνος, μέλλων νὰ συμπλακῇ μετ' αὐτοῦ, δὲν ἦτο ἐντελῶς ἡσυχος ὡς πρὸς τὴν ἐκβασιν τῆς μάχης. Ὑποθέτω ὅμως ὅτι ἠσθάνετο καὶ ἄλλου εἶδους ἀνησυχίας. Εἶδομεν ὅτι, ὅπως ὅλοι οἱ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐπίστευεν εἰς τὴν μαγείαν καὶ ἐφοβεῖτο πολὺ τὰς μαγγανείας. Λοιπὸν, φήμη εἶχε διαδοθῇ ὅτι ὁ Μαξέντιος προσεπάθει νὰ ἐλκύσῃ τοὺς θεοὺς πρὸς ἑαυτὸν διὰ παντοειδῶν ἐπικλήσεων καὶ θυσιῶν. Οἱ σύγχρονοι ιστοριογράφοι, εἰς οἵανδῆποτε θρησκείαν καὶ ἂν ἀνήκωσι, διηγοῦνται ἐκ συμφώνου ὅτι οὐδενὸς μέσου ἤμελει ἵνα τοὺς καταστήσῃ εὐμενεῖς πρὸς ἑαυτὸν, καὶ ὅτι, ἀφοῦ εἶχεν ἐρωτήσῃ ὅλους τοὺς μάντις καὶ συμβουλευθῇ τοὺς χρησμοὺς τῆς Σιβύλλης, τὸ ὁποῖον δὲν συνειθίζετο πλέον, εἶχε καταφύγει εἰς ἀποτροπαίους πράξεις· ἐλέγετο ὅτι εἶχε σφάζει βρέφη καὶ ἀνατέμει ἐγκύους γυναῖκας, ἵνα μάθῃ τὸ μέλλον καὶ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀρωγὴν τῶν καταχθονίων θεοτήτων. Δὲν ἀποροῦμεν λοιπὸν ὅτι αἱ διαδόσεις αὗται συνεκίνησαν τὸν Κωνσταντῖνον· πάντες δὲ κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην ἐταράχθησαν ὡς αὐτός. Ὅθεν ἐσκέφθη ὅτι ἔπρεπε καὶ αὐτὸς νὰ εὕρῃ θεῖαν τινὰ προστασίαν. Πλὴν εἰς τίνα ν' ἀποταθῇ,

ὅπως ἐξορκίσῃ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν μαγγανειῶν τούτων; Οἱ συνήθεις θεοὶ θὰ τῷ ἦσαν ὑποπτοὶ· δὲν ἦτο φόβος μήπως ὁ Μαξέντιος, ὅστις τοῖς εἶχεν ἀπευθύνει τόσας δεήσεις καὶ τόσας ὑποσχέσεις, εἶχε προσεταιρισθῇ αὐτούς¹; Φυσικῶς τῷ λόγῳ λοιπὸν ὁ Κωνσταντῖνος νομίζων αὐτοὺς προκατειλημμένους κατ' αὐτοῦ ἐσκέφθη νὰ ζητήσῃ βοήθειαν ἀλλαχόθεν. Τοῦτο δὲ πράττων, ἦτο πιστὸς εἰς τὸ πνεῦμα καὶ τὰς παραδόσεις τῆς εἰδωλαλατρείας. Ποσάκις δὲν εἶδομεν εἰς κρίσιμους περιστάσεις, ὅποταν οἱ θεοὶ τοὺς ὁποίους συνήθως ἐπεκαλοῦντο ἐραίνοντο ὠργισμένοι ἢ ἀνίσχυροι, τοὺς θρησκομανεῖς πορευομένους πρὸς ἀναζήτησιν νέων θεοτήτων, αἵτινες ὑπερεῖχον τῶν ἄλλων, καθ' ὅσον ἡ πίστις των ἦτο ἄθικτος καὶ δὲν ἐπεκλήθη εἰσέτι, δὲν εἶχον δ' οὕτω δυνήθῃ ν' ἀπατήσωσι κἀνένα. Τοιοῦτοτρόπως εἶχον εἰσελθεῖ εἰς Ῥώμην ἅπασαι αἱ ξέναὶ λατρεῖαι· ὁ δὲ Κωνσταντῖνος ζητῶν ὑποστήριξιν ἐκτὸς τῆς ἐπισήμου θρησκείας, ἠκολούθει τὸ παράδειγμα τῶν πρώτων λάτρων τῆς Ἰσιδος καὶ τοῦ Μίθρα. Ἄς ἐνθυμηθῶμεν, τί εἴπομεν ἀνωτέρω περὶ τῶν πρώτων αὐτοῦ σχέσεων μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ περὶ τῆς εὐνοϊκῆς προκαταλήψεως ἣν ὑπὲρ αὐτοῦ εἶχε λάβει ἐκ νεότητός του, καὶ θὰ ἐννοήσωμεν ἁκόπως ὅτι, ἐνῶ ἀνεζήτηι νέον θεόν, τῷ ἐπῆλθεν ἡ ιδέα νὰ προστρέξῃ πρὸς τὸν θεὸν τῶν χριστιανῶν.

Ὅθεν τὸ πρῶτον μέρος τῆς διηγήσεως τοῦ Εὐσεβίου εἶναι πιθανώτατον, καὶ οὐδὲν κωλύει νὰ πιστεύσωμεν ὅτι τὰ πράγματα συνέβησαν ὡς τὰ διηγείται. Ὅσον διὰ τὸ ἄλλο, δηλαδὴ τὴν ὀπτασίαν καὶ τὸ ἐνύπνιον, οὐδὲν θέλω νὰ εἶπω! Τοιαῦτα θαυμαστὰ ἐπεισόδια διαφεύγουσι τὴν κριτικὴν καὶ δὲν ὑπάγονται εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἐκαστος δύναται λοιπὸν κατὰ βούλησιν νὰ πιστεύῃ ἢ ὅτι τὰ ἀναφερόμενα ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου γεγονότα ἀληθεύουσι, καὶ τότε πρόκειται περὶ ἀληθινῶν θαυμάτων· ἢ ὅτι ἐξ ὀλακλήρου ἐπενοήθησαν, ἵνα δώσωσι περισσοτέραν σπουδαιότητα εἰς τὴν ἐξωμοσίαν τοῦ αὐτοκράτορος, δεικνύοντα ὅτι εἰς τοῦτο ἐλάμβανεν ἐνδιαφέρον ὁ οὐρανός· ἢ ὅτι ἐπὶ τέλους, ὅπερ μοὶ φαίνεται κατὰ πολὺ ὡς ἡ

¹ Δυνάμεθα νὰ ὑποπτεύσωμεν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε λόγους νὰ εἶναι δυσηρηστημένος κατὰ τῶν ἀρχαίων του θεῶν, οἵτινες δὲν εἶχον ἐπιβαρύνει τὴν κατὰ τοῦ Μαξεντίου ἐκστρατείαν του. Εἷς ἐκ τῶν πανηγυριστῶν του λέγει ὅτι εἶχεν ἐκστρατεύσει μεθ' ὅλους τοὺς ἐναντίους οἰωνούς, καὶ ὅτι εἶχεν ἀναχωρήσει ἐκ τῆς Γαλατίας παρὰ τὴν θέλησιν τῶν θυροσκοπῶν, *contra haruspicum responsa*. Ἄν οἱ θυροσκοποὶ προεῖδον ὅτι τὸ ταξείδιον τοῦτο θὰ ἀπέβαινε πρὸς βλάβην αὐτῶν τε καὶ τῆς ἀρχαίας θρησκείας, οὐδέποτε ὑπῆρξαν ὀξυδερκέστεροι.

πιθανωτέρα υπόθεσις, ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἠπατήθη ὑπὸ τῆς εὐπίστου φαντασίας του, τὴν ὁποίαν ἠρέθιζε πρὸς τούτοις ἡ προσδοκία μεγάλου συμβησομένου, ὥστε ἐξέλαβεν ὡς πρόδηλον σημεῖον τῆς θείας ἐπεμβάσεως ὅ,τι ἰδιοτροπία μόνον ἦτο τῆς τύχης, καὶ αἱ συγκεχυμέναι ὀπτασίαι τὰς ὁποίας ἐνόμισεν ὅτι εἶδε κατὰ τὴν πρώτην στιγμὴν ἐξηκριβώθησαν βραδύτερον βαθμιαίως ἐν τῷ πνεύματί του, διότι συνήθως συμβαίνει ὥστε, ἐνῶ ὁ χρόνος ἐξασθενεῖ τὰς πραγματικὰς ἀναμνήσεις, νὰ δίδῃ σῶμα καὶ μορφήν εἰς τὰς φαντασίας καὶ τὰ ὄνειρα. Ὅπως δὴποτε εἶναι, ἐπαναλαμβάνω, ἀνωφελὲς νὰ συζητῶμεν ἐπὶ γεγονότων, ὡς πρὸς τὰ ὁποῖα δέον ἕκαστος νὰ ἀφήνηται ἐλεύθερος νὰ σκέπτηται ὅπως εὐαρεστεῖται. Ἐπεθύμουν μόνον νὰ κάμω μίαν παρατήρησιν, ἣν μοὶ ὑποβάλλει ὁ τρόπος καθ' ὃν ὁ Εὐσέβιος τὰ παρουσίασεν ἡμῖν. Μοὶ φαίνεται ὅτι ἔχουσι παρ' αὐτῷ ἰδικίτερον χρωματισμὸν καὶ ὅτι ἐν τῇ διηγήσει αὐτοῦ καθίστανται αἰσθηταὶ αἱ πνευματικαὶ ἕξεις καὶ αἱ προλήψεις εἰδωλοκλάτρου τῆς Ῥώμης. Ὁ Ῥωμαῖος εἶναι ἐκ φύσεως δύσπιστος, φοβούμενος πρὸ πάντων μὴ ἠπατηθῇ. Εἰς τὰς θρησκευτικὰς του πεποιθήσεις ὡς καὶ εἰς τὰ λοιπὰ πράγματα τῆς ζωῆς ἐννοεῖ νὰ μὴ τὸν ἀπατήσωσι. Πιστεύει ἀναμφιβόλως, ὡς οἱ χριστιανοί, ὅτι ὁ Θεὸς ὁμιλεῖ ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὅτε τῷ ἐπέρχεται αἰφνιδία τις ἔμπνευσις τῆς ὁποίας ἡ πηγὴ τῷ εἶναι ἄγνωστος, τὴν ἀποδίδει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς θεῖαν τινὰ δύναμιν!

Dine hunc ardorem mentibus addunt,

Euryale?

Ἐντροσούτῳ ἔχει πάντοτε δισταγμούς, ἀμφιβολίας· δὲν θέλει νὰ πιστεύσῃ πολὺ ταχέως· φοβεῖται μὴ πάθῃ πλάνην τινὰ τοῦ νοῦ του, καὶ σπεύδει νὰ προσθέσῃ, μετὰ τοῦ Νίσου!

An sua cuique deus sit dira cupido?

Ἐνῶ ὁ χριστιανὸς πιστεύει εὐκόλως τὰς οὐρανόθεν εἰδοποιήσεις, αἵτινες ἀποκαλύπτονται εἰς τὴν ψυχὴν του κατὰ τὴν ἀνάπαυσιν τῆς νυκτὸς ἢ ἐν τῇ ἐξάψει τῆς προσευχῆς, ἐκεῖνος ζητεῖ ὑλικὰς ἀποδείξεις τῆς ἐπεμβάσεως τῶν θεῶν· θέλει νὰ ἐμφανισθῶσι, νὰ ἀποκαλυφθῶσι διὰ τινος προδήλου, ἀναμφισβητήτου σημείου· ἐν μόνον μάλιστα σημεῖον δὲν τῷ ἀρκεῖ! Εἰς τὰ θεῖα πράγματα εἶναι συγχρόνως πολὺ σπουδαῖον νὰ ἴδῃ τις καθαρά. Εἶναι τόσον εὐκόλον ν' ἠπατηθῇ! Διὰ τοῦτο κατὰ τὸν Σέρβιον ὁ Ῥωμαῖος δὲν ἀρκεῖται εἰς πρῶτον οἰωνόν, ἀλλὰ περιμένει, ἵνα ἀπο-

φασίσση, νὰ ἐπικυρωθῇ δι' ἄλλου! non unum augurium vidisse sufficit, nisi confirmetur ex simili. Ἄν οἱ θεοὶ θέλωσι νὰ τύχῃσι πίστεως, θὰ πράξωσι καλῶς νὰ τὸ ἐπαναλάβωσι δὲς. Εἰς τὴν Αἰνείαδα ὁ καλὸς Ἀγγίστης, ὅστις εἶδε τὴν φλόγα περιβάλλουσαν τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἀσκανίου χωρὶς νὰ καύσῃ τὴν κόμην του, ὅπερ ἐν τούτοις εἶναι γεγονὸς λίαν παράδοξον, δὲν πείθεται ἐκ τοῦ πρώτου τούτου θαύματος· παρακαλεῖ τὸν Δία νὰ τὸ ὑποστηρίξῃ διὰ δευτέρου!

*Si pietate meremur,
da deinde auxilium, pater, atque haec omnia firma.*

Ὁ Ζεὺς δ' ἔχει τὴν καλωσύνην ν' ἀποκριθῇ διὰ κεραυνοῦ, ὅστις ἀντήχησεν ἀριστερόθεν, ὅπερ οὐδεμίαν πλέον δύναται ν' ἀφῇσῃ ἀμφιβολίαν περὶ τῆς θελήσεως τῶν θεῶν. Κατὰ τὰς αὐτὰς λοιπὸν πεποιθήσεις καὶ τοὺς αὐτοὺς ἐνδοϊσμοὺς δὲν ἀρκεῖται ὁ Κωνσταντῖνος εἰς τὴν ἐν πλήρει ἡμέρᾳ ἐμφάνισιν τοῦ θαυμασίου σταυροῦ, ἀλλὰ περιμένει, ἵνα πεισθῇ, νέον σημεῖον. Εὐρίσκω ἐν τῷ τρόπῳ δι' οὗ διηγοῦνται ἡμῖν τὰ θαύματα ταῦτα χρωματισμὸν εἰδωλολατρικόν, ὅστις δὲν ἐπιτρέπει νὰ σκεφθῶμεν ὅτι ἐγεννήθησαν ἐν τῷ πνεύματι τοῦ ἐπισκόπου τῆς Καισαρείας. Ὅθεν κλίνω νὰ πιστεύσω, ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι οὐδεμίᾳς ἔχονται ἀληθείας, ὅτι δὲν εἶναι ἐφευρέσεις του, καὶ ἐὰν πρέπη νὰ εὐρώμεν ἔνοχον, ὁμολογῶ ὅτι ἤθελον ἀθωώσει τὸν Εὐσέβιον, ἵνα κατηγορήσω τὸν Κωνσταντῖνον. Μίαν μόνον παρατήρησιν θέλω νὰ κάμω ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου. Τὰ θαύματα, ἅτινα ὁ Εὐσέβιος εἶναι τόσον εὐτυχῆς ἀναφέρων, ὀφείλουσιν ὅλην αὐτῶν τὴν σπουδαιότητα εἰς τὸ θελγητρον, ὅπερ τὸ θαυμάσιον ἐξασκεῖ ἐπὶ τῶν πνευμάτων, καὶ εἰς τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς ἀνάγκης, ἣν αἰσθανόμεθα περιβάλλοντες διὰ θαυμάτων τὰ μεγάλα συμβάντα τῆς ἱστορίας. Πράγματι ἡ ἀλλαξοπιστία τοῦ Κωνσταντίνου ἐξηγεῖται ἄνευ αὐτῶν! καὶ ἵνα ἐννοήσωμεν τοῦτο, ἀρκεῖ ν' ἀναμνησθῶμεν ὅτι ἦτο δεισιδαίμων περίφοβος, ὅστις ἐφοβεῖτο μὴ νικηθῇ, ἂν δὲν ἐπετύγγανε τὴν προστασίαν ἰσχυρᾶς τινος θεότητος. Διὰ τοῦτο παρεκινήθη νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ τῶν χριστιανῶν. Ὅτε δὲ τὸ ἀπεφάσισε, δὲν περιωρίσθη νὰ τὸν ἐπικληθῇ ἐκ βάθους ψυχῆς καὶ νὰ τῷ ἀπευθύνῃ ἐνδόμυχον δέησιν! ὡς πάντες οἱ ἐθνικοὶ, ἐπίστευε μόνον εἰς τὴν ἰσχύν τῆς ἐκτελέσεως. Διέταξε λοιπὸν νὰ προπορεύηται τοῦ στρατοῦ σημαῖα κεκοσμημένη διὰ τοῦ μονογράφηματος τοῦ Χριστοῦ. Μήπως διὰ τοῦτο ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης κατεκτήθη ἐντελῶς ὑπὸ τῆς νέας θρησκείας; Ἀμφιβάλλω πολὺ.

Ἀνέμενεν ἀναμφιβόλως, ἵνα ἐκφρασθῇ ἀναφανδὸν καὶ παραδοθῇ καθ' ὀλοκληρίαν, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μάχης. Ὡμεν βέβαιοι ὅτι, ἂν δὲν ἐνίκα, τὸ λάβαρον δὲν θὰ ἀνεφαίνετο ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ καὶ θὰ ἐπανήρχετο εἰς τὰς ἀρχαίας σημαίας. Ἡ νίκη τῷ ἐνέβαλε τὴν ἀπόφασιν. Εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι, καθόσον ἔβλεπε τοὺς ἐχθρικοὺς λεγεῶνας νὰ φεύγωσιν ἐνώπιον τῶν στρατιωτῶν του, νὰ συσσωρεύωνται ἐπὶ τῆς εὐθραύστου ἐκείνης γεφύρας, ἥτις δὲν ἠδύνατο νὰ βαστάσῃ τοσοῦτον πλῆθος, καὶ νὰ πίπτωσιν ἐκείθεν εἰς τὸν ποταμόν, ἠσθάνετο ἑαυτὸν γινόμενον ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον χριστιανόν. Ὅτε δὲ ἐκομίσθη αὐτῷ ἡ κεφαλὴ τοῦ Μαξεντίου, τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀνευρεθῇ τὸ πτώμα εἰς τὸν βυθὸν τοῦ Τιβέρεως, δὲν ἐδίστασε πλέον· ἡ πεποίθησίς του ἐσχηματίσθη, καὶ μετὰ τὸ πέρασ τῆς μάχης ἔσπευσε νὰ δοξάσῃ διὰ τὴν νίκην του τὸν Θεόν, τοῦ ὁποίου εἶχε ζητήσῃ τὴν βοήθειαν πρὸ τοῦ ἀγῶνος.

V

Πάντες ἄλλως ἐνόμισαν, ὡς αὐτός, ὅτι εἶδον τὸν δάκτυλον Θεοῦ. Ἡ ἐπιτυχία ὑπῆρξε τόσον πλήρης, τόσον ταχεῖα, τόσον ὀλίγον προσηδίων νὰ ἴδωσι τὸν μέγαν ἐκείνον στρατὸν διαλυόμενον τάχιστα, ὥστε δὲν ἐφαίνετο δυνατόν νὰ πιστευθῇ ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶχον πράξει τὰ πάντα. Οἱ χριστιανοὶ ἀντεποιοῦντο εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τοῦ κατορθώματος καὶ ἀληθῶς εἶχον δικαίωμα πρὸς τοῦτο· μήπως δὲν ἐνίκησεν ὁ Κωνσταντῖνος τοὺς ἐχθρούς του ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ Χριστοῦ; Ἐννοεῖται δὲ ὅτι δὲν ἠμέλουν νὰ τὸ ἐνθυμίζωσι. Παρετήρουν μετ' εὐαρεστήσεως, πόσον ἡ συμφορὰ τοῦ Μαξεντίου ὠμοίαζε πρὸς τὴν τοῦ Φαραῶ, καὶ ἡ παράδοξος αὕτη σύμπτωσις τῶν δύο ἀσεβῶν καταποθέντων ἐν μιᾷ στιγμῇ ὑπὸ τῶν κυμάτων μεθ' ὅλου τοῦ στρατοῦ αὐτῶν τοῖς ἐφαίνετο μία ἔτι ἀπόδειξις τῆς θείας ἐπεμβάσεως. Καὶ οἱ ἐθνικοὶ ὁμῶς εἶχον τὸν μῦθον αὐτῶν καὶ διηγοῦντο τὰ συμβάντα, ἀποδεικνύοντες ὅτι οἱ θεοὶ των δὲν ἦσαν ξένοι εἰς ταῦτα. Ἡρέσκοντο παριστῶντες τὸν Κωνσταντῖνον ὡς εὐνοούμενον τοῦ Ὀλύμπου καὶ ἔχοντα μυστικὰς συνεννοήσεις μετὰ τῶν οὐρανίων δυνάμεων: *Habes profecto aliquid cum illa mente divina, Constantine, secretum* «Ὁλόκληρος ἡ Γαλατία, ἔλεγεν εἰς πανηγυριστής, ὁμιλεῖ περὶ τῶν λεγεῶνων, τοὺς ὁποίους εἶδον κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς μάχης διερχομένους τὸν οὐρανόν, ἐν στάσει πολεμικῇ μετ' ἀποστιλβουσῶν ἀσπίδων, ἀπαστραπτόντων ὀπλῶν, καὶ τοὺς ὁποίους ὁ θεῖος Κωνσταντῖνος ὁ

Χλωρὸς ἔφερεν εἰς βοήθειαν τοῦ υἱοῦ του». Ὡστε οἱ τε ἔθνικοι καὶ οἱ χριστιανοὶ ἦσαν πεπεισμένοι ὅτι συνέβη θαῦμα κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην στιγμήν, καὶ ἕκαστος ἀντεποιεῖτο αὐτοῦ. Ὅτε ἡ Γερουσία τῆς Ῥώμης ἠθέλησε νὰ ἐγείρῃ πρὸς δόξαν τοῦ αὐτοκράτορος θριαμβευτικὴν ἀψίδα, ἥτις ὑπάρχει ἔτι πλησίον τοῦ Κολοσσιαίου, ἵνα μὴ ἐκτεθῇ καὶ ἵνα εὐαρεστήσῃ συγχρόνως ἀμφοτέρας τὰς θρησκείας ἐχάραξεν ἐπὶ τοῦ μνημείου ἐπιγραφὴν λέγουσαν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος εἶχεν ὑπακούσει εἰς τὴν προτροπὴν τῆς θεότητος: *Instinctu divinitatis*. Ἐκαστος ἠδύνατο νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν λέξιν κατ' ἴδιον τρόπον· οἱ χριστιανοὶ διὰ τοῦ *divinitas* ἐνόουν τὸν Χριστόν, οἱ ἄλλοι τὸν Δία ἢ τὸν Ἀπόλλωνα, πάντες δ' ὁμῶς συνεφώνουν φρονούντες ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ὤφειλε τὴν νίκην του εἰς τὴν προστασίαν Θεοῦ.

Ὁ Κωνσταντῖνος ὀλιγώτερον πάντων ἀμφέβαλλε περὶ τούτου, ἡ ὁμοφωνία μάλιστα αὕτη ἐκράτυνε τὴν πεποιθήσιν του. Ἐνῶ οἱ ἐπίσκοποι τὸν ἐκήρυττον ἀδιστακτικῶς ὄργανον τῆς Προνοίας καὶ ἀπεδείκνυν ὅτι αὐτὸς ὁ Θεὸς ἐλάβανε τὸν κόπον νὰ ἀποκαλυφθῇ εἰς αὐτόν, ἵνα τῷ φανερώσῃ τὰ σχέδια τῶν ἐχθρῶν του», ἤκουε ῥήτορας ἔθνικοὺς νὰ τῷ λέγωσιν, ἐν ὀνόματι τῶν σχολῶν αἵτινες ὑπῆρξαν ἐκ τῶν τελευταίων ἐστιῶν τῆς ἀρχαίας θρησκείας, ὅτι ἀναμφιβόλως εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς οὐρανίας προστασίας: *Quis est hominum quin opitulari tibi Deum credat?* Ἀφοῦ ταῦτα λοιπὸν ἐπαναλαμβάνονται πρὸς αὐτόν ἐκατέρωθεν, εἶναι φυσικὸν νὰ τὰ πιστεύσῃ μετὰ βεβαιότητος. Θεὸς τὸν προστατεύει, πᾶσαι αἱ λατρεῖαι τὸ ὁμολογοῦσι, δὲν διστάζει νὰ γνωρίζῃ καὶ κηρύττῃ, ποῖος εἶναι ὁ Θεὸς οὗτος, ὅστις τόσον καταλλήλως ἦλθεν εἰς βοήθειάν του, ἐνῶ ἐμελλε νὰ πολεμήσῃ κατὰ τοῦ Μαξεντίου, καὶ ὅστις ἐκτοτε δὲν παύει ν' ἀγρυπνῇ ἐπ' αὐτόν· εἶναι ὁ Θεὸς τῶν χριστιανῶν καὶ οὐδεμιᾶς εὐκαιρίας ἀμελεῖ ἵνα τὸν δοξάζῃ καὶ ἀναφέρῃ, τί τῷ ὀφείλει. Τὴν ἐπιούσαν σχεδὸν τῆς νίκης γράφει πρὸς τὸν διοικητὴν τῆς Ἀφρικῆς ὅτι τὰ συμβάντα τῷ κατέστησαν γνωστὸν «ὅτι ὁ Θεὸς οὗτος τιμωρεῖ αὐστηρῶς τοὺς ὑβρίζοντας τὴν λατρείαν του καὶ πληροῖ εὐημερίας τοὺς λατρεύοντας αὐτόν». Ταῦτα δὲ ἐπαναλαμβάνει, σχεδὸν αὐταῖς λέξεσι, μέχρι τοῦ τέλους τῶν ἡμερῶν του.

Μετὰ τὴν ἥτταν τοῦ Λικινίου, γενόμενος μόνος κύριος ὁλοκλήρου τῆς αὐτοκρατορίας, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ ἀναπτύξῃ τὸ αὐτὸ θέμα πρὸς τοὺς νέους αὐτοῦ ὑπηκόους, καὶ ἵνα δώσῃ εἰς αὐτὸ περισσότερον κύρος, ἀναφέρει τὸ παράδειγμα του· δεικνύει, τίνι τρόπῳ αὐτὸς ὁ Θεὸς τὸν ἔλαβεν ἐκ

τῆς χειρός, ὅπως τὸν ὀδηγήσῃ εἰς τὰς ὄχθας τῆς θαλάσσης τῆς Βρεττανίας καὶ τῶν τόπων ἐνθα δύνει ὁ ἥλιος μέχρι τῶν ἄκρων τῆς Ἀνατολῆς». Τοιαῦτα ἐπαναλαμβάνει, οὐδέποτε ἀπαυδῶν, πρὸς τοὺς ἐθνικούς, τοὺς αἰρετικούς, τοὺς σχισματικούς τῆς αὐτοκρατορίας του, προσπαθῶν νὰ τοὺς προσηλυτίσῃ. Περὶ τὸ τέλος τοῦ βίου γράφων πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Περσίας Σαπῶρ, ἵνα τῷ συστήσῃ τοὺς εἰς τὰ κράτη του διεσπαρμένους χριστιανούς, ἀρχίζει πάλιν νὰ περιγράψῃ τὰς δυστυχίας αἵτινες ἐπέπεσαν ἐπὶ τοὺς ἐχθρούς τῆς ἐκκλησίας, ἐνῶ αὐτός, οὐτινος ἀνείωχθησαν οἱ ὀφθαλμοὶ πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ὑπῆρξε πάντοτε εὐδαίμων, κατέστησε δὲ καὶ τοὺς ὑπηκόους του εὐτυχεῖς. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο, ὅπερ ἀκαταπαύστως ἐπαναλαμβάνει, θεωρεῖ ἀναντίρρητον καὶ ἀκαταμάχητον, καί, ὡς βλέπομεν, νομίζει ὅτι εἶναι περιττὸν νὰ προστρέξῃ εἰς ἄλλο, ἵνα ὁλόκληρος ὁ κόσμος ἀκολουθήσῃ τὸ παράδειγμα του καὶ γίνῃ χριστιανὸς ὡς αὐτός.

Ἐθεώρησα πρέπον νὰ παραθέσω τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν λόγων του, ἐπειδὴ μοι ἐφάνησαν λύοντα τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ζήτημα. Δύνανται πρὸ πάντων νὰ χρησιμεύσωσιν ἡμῖν ὑπὸ δύο ἐποψεῖς. Κυρίως δεικνύουσι καθαρῶς, κατὰ ποῖον τρόπον ἦτο χριστιανὸς ὁ Κωνσταντῖνος. Δὲν ἦτο ἐκ τῶν ψυχῶν ἐκείνων τῶν πασχουσῶν ἐξ ἀβεβαιότητος, αἵτινες ἤρχοντο νὰ ζητήσωσιν ἐκ τοῦ χριστιανισμοῦ βεβαίας πεποιθήσεις· δὲν εἰλικύσθη προσέτι ὡς τόσοι ἄλλοι πρὸς τὴν νέαν πίστιν ὑπὸ τῆς ὀρχιότητος τῶν ἠθικῶν δοξασιῶν τῆς ἡ τῆς συμπαθείας ἣν αἰσθανόμεθα πρὸς δυστυχεῖς ὑφισταμένους γενναίως ἄδικον διωγμόν· τὴν προτίμα τῆς ἀρχαίας αὐτοῦ θρησκείας διὰ τὸν μόνον λόγον ὅτι τῷ ἐφαίνετο ἀμείβουσα ἐλευθεριώτερον τοὺς λάτρες αὐτῆς, καὶ δὴ ἀμείβουσα αὐτοὺς εἰς παρόντα καὶ ἐπίγεια ἀγαθὰ, ἅτινα πιθανῶς τὸν ἐνδιέφερον περισσότερο ἢ αἱ μεμακρυσμένα εὐτυχία τῆς ἄλλης ζωῆς. Ὁμολογῶ ὅτι ταῦτα εἶναι αἰσθήματα μέτρια, ἐξ ὁλοκλήρου στερούμενα ὕψους καὶ ἀφιλοκερδείας· ἡ ζέσις ὅμως μεθ' ἧς τὰ ἐκφράζει, καὶ ἡ ἐπιμονὴ μεθ' ἧς τὰ ἐπαναλαμβάνει, ἀποδεικνύουσιν ὅτι ἦν ἐνδομύχως πεπεισμένος. Ἡ ὁμιλία αὐτοῦ, ὅταν τὰ ἀναπτύσῃ, οὐδέποτε εἶναι ὁμιλία ἀδιαφόρου ἢ ὑποκριτοῦ θεάτρου· βλέπομεν ὅτι λέγει ἀληθῶς ὅ,τι σκέπτεται. Δυνατὸν ὁ χριστιανισμὸς του νὰ φαίνεται ὕλικός καὶ σκαγιός, ἀλλὰ μεθ' ὅλα ταῦτα ἦν εἰλικρινής. Τοῦτο νομίζω ἀναμφίβολον. Τὸ ἄλλο συμπέρασμα ὅπερ δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν ἐκ τῶν ἐγγράφων τούτων δὲν ἔχει μικροτέραν σπουδαιότητα, διότι φρονῶ ὅτι ἐπιτρέπεται

ταῦτα νὰ ἐξελέγξωμεν τὴν διήγησιν τῶν ἱστοριογράφων τῆς ἐκκλησίας περὶ τῆς προσελεύσεως αὐτοῦ εἰς τὸν χριστιανισμόν. Νομίζει τις πράγματι ὅτι μετεχειρίζετο, ἵνα προσηλυτίσῃ τοὺς ἄλλους, τὰ μέσα ἅτινα προσηλύτισαν αὐτόν. Τοῖς ἔλεγεν ἀναμφιβόλως ὅ,τι εἶχε διανοηθῇ, ἵνα πείσῃ ἑαυτόν, καὶ ἔχομεν τὸ δικαίωμα νὰ θεωρῶμεν τὰς προτροπὰς ἃς τοῖς ἀπηύθυνεν ὡς εἶδος ἐκμυστηρεύσεως τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἱστορίας. "Οθεν συμπεραίνω ὅτι δὲν ἠπάτησεν ἡμᾶς ὁ Εὐσέβιος ἀναφέρον τοὺς συλλογισμοὺς διὰ τῶν ὁποίων κατῴρθωσεν ὁ Κωνσταντῖνος νὰ πείσῃ ἑαυτόν ὅτι ὁ Θεὸς τῶν χριστιανῶν ἦν ὁ ἀληθὴς Θεός. ἀφοῦ τοὺς αὐτοὺς μετεχειρίσθη αὐτὸς καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον, ἵνα πείσῃ τοὺς ἄλλους.

GASTON BOISSIER

(Μετεφράσθη ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ἐπὶ *Μαρίας Ἀθανασιάδου*).

